

TÖRTÉNELMI SZOCIOGRÁFIA

DUPKA GYÖRGY

„HOVÁ TÚNT A SOK VIRÁG?...”

IDŐUTAZÁS AZ URÁLBA, A MAGYAR ÉS NÉMET RABOK NYOMÁBAN

2. RÉSZ

SZVERDLOV MEGYÉBEN

A nyugat-szibériai alföld peremén, a Tura folyó völgyében

Rövid pihenő után átjutottunk az Ural keleti oldalára, ahol Szverdlov megye veszi kezdetét. Szverdlovszk megye (Свердловская область; Szverdlovszkaja oblaszty) egyben az *uráli föderatív körzet* központja.

A II. világháború után az uráli gazdasági körzetben 1946. április 1-ei állapot szerint 149 265, 1948-ban 89 860 fő német, magyar, román, olasz, finn, japán hadifoglyot irányítottak. Ezeknek mintegy 30 százaléka civil német és magyar internált (nők, férfiak) volt. Az uráli körzetekben a hadifoglyok száma 1946-hoz képest 1948-ra 8,8 %-ról 9,8 %-ra nőtt és a következő években is a lassú növekedés figyelhető meg. Ennek magyarázata, hogy az uráli és távol-keleti körzetekben foglalkoztatták a legtöbbször a hadifoglyokat, egészen az 50-es évek közepéig.

1945 és 1949 között a nehézipari, szénbányászati, építésügyi trösztökben Szverdlov megyében dolgozott az uráli körzetben nyilvántartott foglyok több mint fele. Ezek a következők: Szojuzaszbeszt, Tagilsztrój, Bazsztrój, Gyegtyarmjegyruda, Uraltyazssztrój, Szverdlesz, Szverdpromsztrój, Kirovgradmjegyruda, Vakrusevugol, Jegorsinsaksztrój, Jegoresztrój, Trudsztrój stb. Ezen kívül a 450. sz. üzem, a 183. sz. Sztálin üzem, az Uráli Nehézgépgyár, a Kirovgrádi Rézolvastó, a 449. sz. Uráli Alumínium- és Üvegyár szintén alkalmazott hadifogoly-munkaerőt.

A hadifogságba esett foglyokkal, internáltakkal szemben alkalmazott kegyetlenségéről ismert különleges tábor szintén Szverdlov megyében volt. Az MVD-GUPVI felügyelet alatt működött a 476. sz. különleges láger *Gyektyorka* településen, amely 1949 végén létesült. Egy időben 1300 főt tudott befogad-

ni, fenntartója a kohóipari minisztérium Gyektyarmegytruda Trösztje. 1950-től gyakorlatilag minden negyedik elítélt hadifogoly és internált ide került. A hasonló profilú 314. sz. tábor bázisán (az *Azbeszt* város melletti *Nyizsnyij Iszetszk* településen) eleinte 7, később 8 részleggel, közel 9000 férőhelyes kapacitással – egészen 1956. január 28-ig működött. 1953-ban 90, 1958-ban 86, 1955-ben 286 magyart tartottak itt nyilván. 1960–1990 között 3500 főt rehabilitált a Szovjetunió, illetve az Oroszországi Föderáció katonai ügyészsége. Az itt raboskodók mintegy 30 %-a meghalt.

Motrevics professzor tájékoztatása szerint az elhalálozásokról mindmáig nincs pontos szám. Az NKVD-jelentések szerint titkosan kezelték a táborokban elhunyt hadifoglyok, internáltak számát. Például a Szverdlovszki területen, a monyetno-loszinovkai táborban fél év alatt, 1942 végéig 2278 fő, a szpaszo-zavodszkojei táborban pedig 1556 fő halt meg dystrophiában.

1956. április 28-ig 54 756 fő magyar hadifogoly és internált halt meg a Szovjetunió különböző országrészeinek területén. Azokról nincs adat, akik a gyűjtőtáborokban, illetve menetelés, szállítás közben vagonokban pusztultak el. Ez esetben is legalább 20-30 százalékos veszteséggel kell számolnunk. Általában a súlyosan leromlott állapotba került rabok körében tarolt a fagyhalál, az alultápláltságból eredő végegyengülés és a különféle fertőző betegség.

Motrevics professzornak sikerült felkutatnia a térség településeit, az ottani lágerekben elhunytak listájának egy részét a moszkvai levéltárban. Ezeknek az adatoknak birtokában keressük fel a Szverdlovi megye településeit az általa azonosított, felújított hadisírokat is.

Verhoturje (Posz. Privakzalnij). A *Kusva* városon áthaladó útelágazásánál észak irányában *Verhoturje* felé indultunk a *Tura* folyó völgyében. Az itt található *Verhoturje* (Верхотурье) 306 km-re fekszik Jekatyerinburgtól. Jelenleg 7400 lakosa van. Alapításának éve: 1893. Szibériai szőrmekereskedéséről volt nevezetes, egy régi erősség maradványaival. A XVIII. sz. végéig a Szibériával való fő forgalom ezen a településen ment keresztül. *Verheturjében* 153/9., 3. hadifogoly lágér részlegről van tudomásunk. Motrevics professzornak ezen kívül még egy másik lágerről is voltak adatai, ez a 231. számú munkászászlóalj volt. Az egyik haditemetőben 18, a másikban pedig 19 sírt személyesen exhumált. Ő úgy tudja, hogy itt magyarországi németek vannak eltemetve. A *Posz. Privakzalnijtól* nem messze, a vasbetongyár területén lévő, részben fennmaradt sírok száma 3/18. A magyaroknak állított emlékmű fölött imát mondtunk, talapzatán mezei virágból kötött csokrot helyeztünk el. A téglalap alakú gránitkő egyik lecsiszolt oldalára magyarul és oroszul is felvésték, hogy „Itt a

II. világháborúban elhunyt magyar hadifoglyok nyugszanak.” Az egykori lágér nyomát már rég eltakarították, a sírhelyekre vasúti átrakodó mellékvágányokat építettek. Az itt elhunyt rabok a Jekatyerinburg irányába kijelölt vasúti építkezésen dolgoztak. Aki kidőlt, azt a vasút mentén elföldelték.

Ez a település szintén bővelkedik látnivalókban, műemlékekben. Egymástól kilométernyi távolságra működő férfi és női ortodox kolostora van, amelyeket a szovjet hatalom idején lágérként és egyéb intézményként is „hasznosítottak”. A hatalmas székesegyházat várfal veszi körül, amelynek felújítása folyamatban van. A templomban szláv szokás szerint gyertyát gyújtunk az elhunytak emlékére. Tudomásul veszem, hogy a helységhez vértanú papok is kötődnek. *Joann Adrianovics Szergejevskij* papot, aki az Ökumenikus Patriarchátus Észtonóm Egyházának joghatóságában szolgált és a pjarnu-i Szent Katalin templom előjárója volt, Észtonország szovjet megszállása után az NKVD letartóztatta, 1941-ben „ellenforradalmi tevékenység” vádjával elítélték és a *Verhoturje* város közelében található *szoszvai* lágérbe vitték, ahol kivégezték. 1990-ben az OSZFSZK Legfelsőbb Bírósága rehabilitálta. Szergijejevskij atyát a konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Észtonóm Orthodox Egyháza Észtonország első szovjet megszállásakor mártírhalált halt új vértanúként kanonizálta.¹

A városkában emlékhelye van több nációnak is. Például a szovjet hatalom megszilárdításáért küzdő internacionalista vörösgárdisták tiszteltére is emeltek egy emlékoszlopot. A mögötte lévő sírhantokat azonban ellepte a dudva, hiányoznak az emlékkertet fenntartó gondos kezek. A települést elhagyva lefotózzuk a rabok által épített kétszintes faházakat, olyan érzésünk van, mintha egy skanzenbe kerültünk volna.

Kusván, mint már fentebb említettem, újra áthaladtunk. Itt nem álltunk meg a polgári temető mellett. Az 1945-ben létrehozott magyar sírkertben a sírok száma 1/82. Teljes egészében elpusztult, polgári rátemetések foglalták el a területet.

Autóbuszunk Nyizsnyája Tura felé indul. Motrevics professzor informált minket arról is, hogy a *Verhoturjét* átszelő út tovább vezet Novaja Ljalja városba, de mi arrafelé már nem megyünk, pedig ebben a városban is van egy haditemető, amely 1945 májusában létesült. A városi temető nyugati részén a litván emlékmű mellett található a részben elpusztult hadifogoly temető. A sírok száma 22/28. 1947 júniusáig ide temették a 376. sz. tábor 4 részlegében elhunyt 28 hadifoglyot, köztük 22 fő magyart. 1998-ban ide lettek áttemetve a 376. sz. tábor 4., 5. részlegének és a 318. tábor 1. és 2. részlegeiből exhumált 31 fő magyar hadifogoly földi maradványai is, mivel eredeti temetőjük megközelíthetetlen helyen volt.

Nyizsnyája Turát is megközelítjük, ahol a 376. sz. tábor 5. részlege volt. Természetesen a lágernek már hűlt helye, területét a tajga visszafoglalta. A hadifogoly temető részben elpusztult. A sírok száma 18/51. Az itteni sírkertben 18 magyar hadifogoly van eltemetve. Nem sokat időzünk, mert késő délutánra jár az idő. Viszont érdemes idézni és meghallgatni egy itt járt túlélőt, a 87 éves Weiszenburger Bálintot, a nyugdíjas bányászt, akit 1945. február 9-én Leányvárról sokadmagával hurcoltak Nyizsnyij-Tagilba „malenykij robotra”. Az egykori levante 881 napot töltött a nyizsnyaja turai, majd a krasznouralszki 376/5. számú lágerben. A hetekig tartó út igen megviselte. A fűtetlen hideg vagonban többen megfagytak. A megállóknál a megfagyott tetemeiket kirakták a hóba. Az életben maradottak az elhaltak ruháit is magukra öltötték. A végtelennek tűnő zsúfolt utazás hat hétig tartott. Megérkezésükkor nem tudták, hogy hol vannak, csak a nagy hóban gyalogolva siettek a lágerbarakkokba, hogy meg ne fagyjanak. A lágert drótkerítés és őrtornyok övezték, a fa barakképületek félig földbe voltak vájva. Az üstökben kását, és meghatározhatatlan, semmi-ízű leveseket főztek. A fekete rozskenyérből 400 gramm volt a napi fejadag. A napi ételadag 1750 kalória értékkel bírt, amely még a fele sem volt a fizikai munkavégzéshez meghatározott napi kalóriaszükségletnek. „...Többször vittek bennünket erdei fakitermelési munkára. Volt eset, amikor 50-60 fokos hidegben dolgoztunk. Aki a fáradtságtól kimerülve leült, az megfagyott. Velem kétszer is előfordult, hogy a nedves nemezcsizma a lábamon megfagyott, amit társaim csak késsel tudtak lefejtetni megmerevedett lábaimról. Volt, hogy 2-3 méteres hóban csináltunk magunknak utat. Arrafelé csak 3 hónapig volt nyár. Ha visszaemlékezem az átélt szenvedésekre, máig sem tudom felfogni, hogy társaimmal hogyan bírtunk ki minden megpróbáltatást. Aki nem teljesítette a napi normát, az kevesebb kenyéradagot kapott, amely után még gyengébb lett, és még kevesebb munkára volt képes...” Dolgoztatták őket Nyizsnyij Tagil városban, a traktorgyárból átalakított hadiipari komplexumban is, ahol a T-34-es második világháborús szovjet harckocsik készültek. Nyizsnyij Tagilból indult Bálint bácsiék hazatérő vonata is.²

Verhnyaja Tur (Kusvinszkij Verhnyaja Tura, Turán). A rövid szertartás és koszorúzás után *Verhnyaja Tura* városba sietünk, hogy az itteni hadifogoly-temetőjének emlékkeresztjénél még sötétedés előtt virágot helyezzünk el. Az eddig bejárt térség legnagyobb, teljes egészében fennmaradt sírkertje, a helyi polgári temető mellett 1945 júniusában létesült. A sírhelyek száma 254/342. A nyírfaliget övezte földterületen hantolták el a 376. sz. tábor 3.

részlegében elhunyt 448 hadifoglyot, köztük 254 fő magyart. Itt 1945 júniusától 1948 májusáig folytak temetések. A rabok kiségitőként az itteni lőszergyárban dolgoztak. Motrevics közlése szerint, 1998-ban a Magyar Köztársaság Honvédelmi Minisztérium Hadisírgondozó Iroda együttműködve a „Vojennije Memoriali” Társasággal helyreállították a magyar haditemetőt, amely Jekatyerinburgtól 200 km-re van.

A 376. sz. lágerben raboskodott K. I., magát megnevezni nem kívánó feketeadói túlélő, aki 20 évesen, 21 napi utazás után a szabóri gyűjtőlágerből az ugocsaiak egy csoportjával érkezett Turanba. Kálváriáját így írta le: „Novi Szabóiban bevagoníroztak bennünket. Utazásunk alatt a halottakat nem volt hová tenni... Ott hagyták közöttünk. 21 napi utazás után megérkeztünk... Bennünket, az első brigádot elvittek akkor, tömegsírt ásni. Nem volt könnyű munka ez a fagyott talajban, az érces Ural északi részén. Tüzet rakattak velünk, a tűzben vasrudakat izzítottak, azokkal lyukat fúrattak a fagyos talajba. A lyukakba robbanószert tettek, és úgy robbantották ki a földet. De így sem volt elég a nagy sír a sok halottnak. Éjszaka teherautóra rakatták a halottakat, de előzőleg parancsba adták, hogy csákánnyal csapjuk le a halottnak a haláltusában görcsbemerevedett, kiálló tagjait, hogy több férhessen belőlük a tömegsírba. Ötvenen maradtunk. Dolgozni már mi sem nagyon bírtunk. Vécét, konyhát, fürdőt csináltattak velünk. Elbontatták a láger kerítését, hogy hozzákeríthessünk még három barakkot a szomszédból a mi lágerünkhöz. Megdöbbenve láttuk, hogy a hozzánk került barakkokban román asszonyok, lányok voltak... Amikor vége lett a háborúnak, útnak indítottak minket Szeged felé. Onnan Máramarosszigetre érkeztünk, majd Királyházára. Végre haza, Feketeardóba.”³

Az eddig ismert 15 nevetlenfalui áldoztat többsége *Turanban*, *Krasznouralszkban* halt meg. Sántha Menyhért túlélő elmondása szerint, ők is 20 napig utaztak, 1945. január 9-én érkeztek meg Turánba: „A falubeliemből egy embert vettek le az útban, Kovács Jenőt, ő nem is került haza. Betegen kerültem a kórházba. Mikor kijöttem, már négyen meghaltak a falubeliemből. Vajda József, Szabó József, Fancsiki Elek, Zekuricz Lajos. Itt a kórházban a kezelőorvosom Kőrösmezőre való volt, beszélt magyarul. Tudakoltam, hogy került ide, azt mondta, ne kérdezzem. Turánból májusban átvittek, vagyis mentünk gyalog Krasznouralszkba. Itt könnyű munkát kaptam. Áthelyeztek a szabóműhelybe, ahol Ádám József keze alá kerültem. Budapesti szabómester volt, ő engem nagyon megkedvelt és megvédett...” 1945 szeptemberében az „okásokat”, betegesen gyengélkedőket összeírták. A

listára felkerült a nevetleni Sánta Menyhért neve is, így szabadult, került haza: „Minden állomáson özönlött a nép kérdezősködni, hiszen mi voltunk az első hírhozók, addig nem tudtak rólunk, hol vagyunk, élünk-e. Így érkeztem haza Nevetlenfaluba, mint hírhozó az elhurcoltakról, igaz soknak fájdalmat okoztam, de az igazat meg kellett mondanom.”⁴

A fentebb leírtakat a *verhnyaja tura-i* lágeréletről alátámasztják a nevetleni Szabó Ferenc és Béres Ferenc által közösen készített írásos beszámoló is: „... Aztán gyalog jutottunk el Novij Szaborig. Itt aztán marhavagonokba raktak minket és 1945. január 8-án megérkeztünk Turanba. Nevetlenfaluból a következők voltak velünk: Sántha Lajos, Szabó Ferenc, Sántha József, Vajda József, Fancsiki János, Fancsiki Béla, Fancsiki Gusztáv, Fancsiki Elek, Máté Bertalan, Budaházi György. Munkára nem került sor, mert mindenki legyengült, megbetegedett. Itt meghalt Vajda József és Fancsiki Elek (Nevetlenből). A lágerben 2 hónap alatt 180 halott volt. Ezeket közös sírba temették. 1945. május 9-án a megmaradt embereket átszállították a krasznouraszki lágerbe. Itt is voltak nevetlenfaluiak: Béres Ferenc, Béres Elemér, Szabó Lajos, Szabó János, Budaházi János, Szabó Sándor, Holozsi Dániel, Kovács Géza, Tatár György, Ablonci Endre, Ablonci Károly, Vajda Endre, Török János, Kovács Antal, Szabó István, Kosztya József, Vincze Gyula, Vince Pál, Vince Sándor, Vince Menyhért. Az embereket kategóriák szerint osztályozták: I. kategória – ércbánya, II. kategória – erdőbe, favágás. III. kategória – gyengélkedő (okás). IV. kategória – disztrófiások (kórház). Mi ott hadifoglyoknak számítottunk, pedig otthonról civilben vittek el, sokan még katonák sem voltak. 1945 augusztusában jött egy rendelet, hogy a gyengélkedőket haza kell engedni, minden hónapban orvosi vizsgálat volt. Ha nem teljesítettük a normát, akkor nem engedtek fel a bányából, hanem vissza kellett maradni még 9 órai munkára élelem nélkül. Ha ismét nem sikerült, akkor az egész brigádot karcerbe (fogdába) ültették. A normát pedig állandóan emelték: először 1 vagon kellett 2 embernek megpakolni, később már 3, sőt 5 vagon is lett a norma.”⁵ A két túlélőt 1947. augusztus 18-án engedték haza. A három napból majdnem 3 év lett.

A técsői Kékesi László 1945. január 10-én érkezett meg Turánba. Volt ott brigádvezető, sírásó stb. Mint írja: „Mínusz 45 hideg volt odakint. Csákánnyal ütöttük a csonttá fagyott földet, hogy legyen hová a halottakat temetni. Harmincan csákányoztunk tíz centimétert. Minden nap halomra haltak az emberek. Irtózat volt... 2500 magyar volt abban a hadifogolytáborban... S mivel a láger több nemzetiségű volt, a nyelvtudás mindig előnyt jelentett számomra. A magyarokon kívül voltak ott németek, románok, szerbek, még négy olasz is volt...”⁶

Kaszó András visszaemlékezésében megerősíti, hogy *Verhnyaja Turában* nagy volt az elhalálozás. Őt és 50 társát Krasznouralszkból 1945 februárjának végén vitték át ebbe a lágerbe, mert „ott a foglyok nagy része elpusztult, és kiüresedett a láger. A jobb kondícióba lévő embereket vitték el Turába, így én is odakerültem.”⁷ A továbbiakban a lőszergyárban dolgozott, a T-34-es tankokba gyártottak lövedékeket, majd leszázalékolták, idő előtt az okásokkal Kárpátaljára irányították.

Sötétedés előtt még busszal bebarangoltuk a települést. Fedett székykapukra emlékeztető fakerítéssel ellátott faházakban gyönyörködünk. Majd a Balaton nagyságú, a Tura folyóból kialakított víztározónál álltunk meg, a félkör alakú, húsz méterre benyúló stégen igyekeztünk megörökíteni a lenyűgöző uráli táj rejtett szépségeit. A csendet csak a halak csobbanásai zavarták meg.

Ránk esteledett. A *Nyizsnyij Tagil* előtt 9 km-re lévő *Aiszt* sportszállóban kaptunk meleg vacsorát és pihentük ki a fáradalmakat. Itt található az Urál vidék egyik legkorszerűbben felszerelt sífelvonó pályája, ahol téli nyári pihenőövezetet hoztak létre.

A TANKGYÁRTÁS FELLEGVÁRÁBAN

A negyedik napon utunkat a 450 000 lakosú *Nyizsnyij Tagil* (az itteni folyó nevét vette fel) iparvárosban folytattuk. A Jekatyerinburgtól 145 km-re lévő város alapítása a XVIII. században az orosz Gyemidov iparmágnás nevéhez fűződik. Az Uralvagonmas vállalat a tankgyártásáról vált ismerté, e tekintetben a világon a 4. előkelő helyet foglalja el. Különböző típusú harckocsikat állítottak elő és ma is gyártják az újabban kifejlesztett típusokat. A környezetvédelem katasztrofális állapotban van. A gyárkémények füstjétől az ég is szürkének látszik.

Elhaladtunk a cseh légiósok monumentális emlékhelye mellett. A cseh és orosz nyelvű felirat szerint 1918. szeptember 22. – október 18. között a hazához vezető szabadság útján csehszlovák légiósok estek el. A cseh címerrel ellátott fekete márványtablán 67 elhunyt neve olvasható. Felállítását a Cseh Köztársaság jekatyerinburgi főkonzulátusa kezdeményezte 2009-ben.

Nyizsnyij Tagil Uralvagonzavod városrésze (Kalinyin utca). Motrevics vezetésével újabb magyar kegyeleti helyhez igyekszünk: a *Nyizsnyij Tagil-i Uralvagonzavod városrész, Kalinyin utcai* haditemetőjébe. A sírok száma 35/798. Teljes egészében elpusztult, beépített lakótelep mellett kötünk ki. A

Volodászkiy út 7. szám alatti tömbháztól számítva, kb. 50 méterre van egy körbekerített emlékkő. Kétnyelvű szöveget véstek rá kettős kereszt kíséretében: „*Itt magyar hadifoglyok nyugszanak, a II. világháború áldozatai.*” Motrevics adatközlése szerint 1999-ben állították fel az emlékművet. Itt volt a 245. sz. tábor 1., 3. sz. lágerrészlege, ide van eltemetve 798 rab, ebből 35 (25) magyar. 1943 májusától 1947 augusztusáig folytak a temetések. A rabok az Uralvagonzavodban dolgoztak, részt vettek a tankok gyártásában, lakóházak építésében is. A pesterzsébeti Solti (Stomfoli) Imre⁸ hadifogoly elmondása szerint szintén ebben a városban raboskodott: „Nyizsnily Tagilban téglagyárban, kőbányában, házépítkezésem dolgoztam. Fogolytársaimmal egy teljes utcát építettünk, amit aztán nagylelkűen Magyar utcának neveztek el... Táborunkban zömmel „öreg” magyar hadifoglyok voltak, akik már a háború idején estek fogságba, és 1942-43 óta raboskodtak. Reánk német és román foglyok (is) vigyáztak, orosz katonákkal közösen...”

A professzor megerősítette, hogy a kutatócsoport egyik tagjának, Jurkovics Jánosnak, a köztelevízió szegedi stúdiója vezetője 1945-ben hadifogolyként elhunyt nagyapjának sírhelye az emlékmű melletti parcellában található. Gyászmegemlékezésem Jurkovics elmondta, hogy nagyapja Kárpátalján esett fogságba, majd marhavaggonnal hozták ide a nyugat-szibériai iparvárosba. Nagyanyja haláláig őrizte emlékét, annak sírjáról egy csomagban földet hozott, szétszórta a parcellán, és egy üvegcséből szenteltvizet öntözött a földre. Majd a parcellából egy marék földet rakott a tasakba, hogy ezt szétszórja nagyanyja sírhantján. A gyászszertertást imával fejeztük be, mezei virágból kötött csokrot raktunk le a talapzatra.

Örökre emlékezetes marad számomra az is, hogy a temetőkert mellett egy római katolikus templomot fedeztünk fel, a helyi lakosoktól megtudtuk, hogy Szverdlov megyében ez az egyetlen katolikus templom. Jelenleg egy Horvátországból érkezett plébános látja el a papi teendőket, az itteni hívek lelki gondozását. A heti miserend is ki volt függesztve. Azok a katolikusok járnak a misére, akik hadifogolyként, idetelepülteként, száműzöttekként maradtak itt, illetve azok leszármazottai. A misét orosz nyelven tartják.

Nyizsnij Tagil San Donáto települése /Tagilsztroevszkiy Tagil). Emlék-utunkat a városban tovább folytattuk. Nyizsnij Tagil *San Donáto településén*, a megállónál, a polgári temető és a mező között található a részben elpusztult olasz-magyar hadifogoly-temető. A sírok száma 261/1144 (1945 decemberében létesült és 1949 szeptemberéig folytak a temetések). Idetemetették a 153. sz. tábor 1., és 3. lágerrészlegeiben elhunyt hadifoglyo-

kat. A temetőben 1140 fő van eltemetve, köztük 261 fő magyar hadifogoly. 1998-ban került helyreállításra a magyar haditemető, kettős vaskereszt talapzatán márványtábla ad magyarul és oroszul tájékoztatást arról, hogy: „*Itt magyar hadifoglyok nyugszanak, a II. világháború áldozatai*”. Az egy hektárnál is nagyobb, vaskerítéssel körbevett területen van az olasz hadifoglyok síremléke is. Az olasz és orosz nyelvű felirat szerint az Oroszországban elesett olaszoknak állították: „*Ai caduti italiani in terra di Russia.*” A két szöveg között feszületet helyeztek el. Mindkét helyen kegyeletteljes megemlékezést tartottunk.

Nyizsnyij Tagil-i Rudnyik. Innen átvonultunk az úgynevezett magyar-német-japán hadifogoly-sírkertbe, amely *Nyizsnyij Tagil-i Rudnyik* település polgári temetőjének területén található. Teljes egészében fennmaradt. Ez a sírkert 1945 júniusában létesült a 153. sz. táborban, valamint a 2929. sz. lágerekórházban elhunyt hadifoglyok eltemetésére. A sírok száma 125/1725. Motrevics itt 1708 fő, köztük 106 magyar hadifogoly maradványait exhumálta. 1945 júniusától 1949 májusáig folytak temetések. A két félovális formájú csiszolt gránittömb felezővonala felső szakaszában kialakított körben tengelyen forgatható kettőskeresztet ábrázoló korongot helyeztek el. A kivitelező 1998-ban művészi munkát végzett. A hadifogolytemető második felének a végén német emlékjeleket állítottak fel. Középen 3 méteres magas vas kereszt, jobb és baloldalon három-három kisebb vaskereszt van a sírhalmokon elhelyezve. Központi talapzaton németül és oroszul felvették, hogy itt a második világháború áldozatai nyugszanak: „*Hier ruhen Kriegscefancene opfer des zweiten Weltkrieges.*”

A sírkert baloldali bejárata előtt 2001-ben a japán kormány egy monumentális emlékművet állított az ezen a földön elhunyt japánok emlékére.

A szentendrei Wittner István túlélő elmagyarázza azt is, hogy a japánok körében miért volt kevesebb az elhalálozás: „... A napi háromszori étkezés közül egyszer mindig rizst kaptak. Testileg nem romlottak le, nem haltak rakásra, mint a németek és a magyarok. Bízta a gyors hazamenetelben, tudták, hazájukban mindent elkövetnek az érdekükben. Esténként főleg a japánok jöttek át hozzánk beszélgetni, természetesen az eszmecsere csak kézzel-lábbal való mutogatásból, erőlködésből állt. Mégis jól éreztük magunkat velük, szimpatikusnak tűntünk egymásnak...”⁹

Ebben a lágerekben viskiek is voltak. Egy részük örökre itt maradt, a többiek élve hazatértek: Csákai József (1925), 1947. február 9-én, Szabó Gyula (1924) 1947. szeptember 24-én, PetrécS Sándor (1926) 1947. november 24-

én tért haza.¹⁰ A beregszászi járási Bótrágyból idehurcolt Magyar János (1914) 1947. október 20-án, a csomai Nagy Miklós (1922) 1948 őszén tért haza.¹¹

Nyizsnyij Tagil-i Cseremsanka. Innen a *Nyizsnyij Tagil-i Cseremsanka* (Jekatyerinburgtól 145 km-re van) települést kerestük fel. Az itt fellelhető magyar-német temetőt az erdőben, a lakóházaktól 300 m-re találtuk meg. A temető 1943 decemberében létesült. A sírkert fennmaradt, a sírok többsége jól látható. A sírok száma 25/89. A 245. sz. tábor 2. és 5. részlegeiben elhunyt hadifoglyokat temették ide, ahol a 89 eltemetett főből 25 magyar volt. 1947 augusztusáig folytak itt temetések. A rabokat a helyi gépgyárban, a fakitermelésben dolgoztatták. Az ötvenszer ötven méteres területen 1998-ban egy magyar kettős keresztet állítottak fel, amelyet félkörben terméskőből kirakott egy méteres fal vesz körül. Tíz méterre odébb a német hadifoglyoknak emeltek egy négy méteres vaskeresztet. A sírhantokat elsimították. Mindkét emlékhelynél fejet hajtottunk és halottainkért imát mondtunk.

Ljeviha (Kirovgradszkij Posz. Leviha). Tovább megyünk a Kirovgrádkhoz tartozó *Leviha településre* (Jekatyerinburgtól 97 km-re van). Az itteni haditemető 500 méterre, a település északi felén lévő hegyoldalon van. Az odavezető ösvényen haladva, aranyásók egykori vájatai mellett mentünk el. Ezen a helyen 1945 júniusában létesült temető, ahol 1947 májusáig folytak temetkezések. A sírok száma 2/58. Teljes egészében fennmaradt, szinte az összes sír látható. Ide a 377. sz. tábor 1. részlegében 58 elhunyt foglyot hantoltak el, ebből 2 fő magyar hadifogoly. Valójában német nemzetiségű magyar állampolgárok voltak. A település határában lévő rézbányában végeztek rabszolgamunkát. Mondják: aki a bányában halt meg, az ott vájták el. A mesterséges tó közelében és a hegy lábánál lévő nyírfaerdő szélén 1999-ben állítottak emlékművet. Itt is leróttuk kegyeletünket.

Kirovgrad. Ellátogattunk a szomszédos megyei jogú városba, a *Kirovgradban* (30-3500 lakosa van) felelhető temetőbe, amely a levéltári adatok szerint 2 km-re van a Rézolvastó Gyártól (Medeplavilnogo Zavod). 1945 decemberében létesült az itteni 377. sz. tábor 11. részlegében elhunyt hadifoglyok eltemetésére. A sírok száma 6/63. Az eltemetett 63 főből 6 fő magyar. A hadifoglyokat a helyi rézolvastó gyárban dolgoztatták. Ez a temető is elpusztult, területének egy részén vashulladék telep van. A másik részét ledózerolták. Egy talpalatnyi földterületen 2003-ban állítottak emlékművet.

A 377. sz. munkatábor 11. részlegébe ide hurcolták a viski Szépi Bálintot (1924), továbbá Szabó Gyulát (1924), akik 1947. szeptember 24-én tértek haza.¹²

Nyevjanszk. Megérkeztünk a kárpátaljai magyarok körében is jól ismert *Nyevjanszkba* (Jekatyerinburgtól 77 km-re van). A kárpátaljai túlélők visszaemlékezése szerint a városi temető keleti részében lévő hadifogolytemető egyike civil magyarjaink nemzeti temetőjének. Itt volt a 377. sz. tábor, amelynek 2. és 4. részlegeiben 275 fő elhunytat, ebből 178 magyart az 1945 júniusában megnyitott temetőben temettek el. Az utolsó temetés 1947 májusában volt. A sírok száma 178/214. Elpusztult a polgári temető építése, a rátemetések miatt. A megmaradt csonka-temetőben 1998-ban emlékművet állítottak: közel 3 méter magas kettős vaskeresztet. Talapzatánál feliratos márványlapot helyeztek el. Kegyeletteljes tiszteletadással adóztunk mindazok emlékének, akik itt nyugszanak.

A Kárpátaljáról elhurcolt bátyúi magyarokból 16-an nyugszanak itt. A szambori elosztótáborból „tehervagonokba százat összezsúfolva” 21 napig nyomorogtak, vonatoztak, míg 1944. december 22. körül megérkeztek Nyevjanszkba. Köztük volt Baksa Zoltán (Bátyú, 1916): „Engem az Uralban, Nyevjanszkban ért a karácsony... Egy hatalmas, hosszú barakkban zsúfolódtunk össze, amelyekben a priccsek frissen fűrészelt, nedves-jeges deszkából voltak. Aki éjszaka meghalt, reggelre odafagyott a deszkához. Fakitermelésen dolgoztattak minket... 1945 karácsonya ennél is szomorúbb volt (...), a bátyúi sorstársunk közül már nyolcan nem éltek akkor. Kezdetben kétezren voltunk a lágerben, 1945 tavaszára csak 650-en maradtunk, pedig csak néhány beteget engedtek haza – a többiek elpusztultak.”¹³

A gyötrelem úgy megváltoztatta őket, hogy „a falubeliek nem ismertek egymásra.” Bagu Géza (Bátyú) is megerősíti, hogy Nyevjanszkban kegyetlen hidegben dolgoztatták őket. Sokan meghaltak. Mint írja: „... Mire kitavasodott, az 1100 embertömegből már csak 650 maradt... 1945 augusztusában indították az első csoportot vonaton (ügynevezett OKAS), amelyben csak hárman jöttünk hazafelé: Demjén Vilmos, Sütő Miklós és jómagam.”¹⁴

A Felső-Tisza-vidéki Aknaszlatináról való Stercli Sándor (1905), a túlélők közül az akkori eseményekre így emlékezett vissza: „Engem és két testvéremet, Józsefet és Károlyt 1944. november 24-én vittek el három napos munkatáborba. Rahóra kerültünk, majd onnan gyalogoltunk Szolyvára, végül az uráli vidéken állapodtunk meg. Útközben az a szomorú sors ért, hogy tanúja lehettem a két testvérem, megannyi sorstársam elhalálzásának... Nekem megadatott, hogy 1946. december 27-én végül is hazatérhettem családom körébe. Azóta is fájdalommal gondolok azokra az időkre...”¹⁵

K. István (Técső): „... Megérkeztünk Kraszouraszkbba, Szverdlovszktól 125 km-re. Itt kinyitották a vagonokat, hogy szálljunk ki... Betereltek minket egy

nagy táborba, tíz hatalmas barakk volt, körül volt véve szögesdrót-kerítéssel meg deszkakerítéssel, a sarkokban géppuskafészekkel... Volt itt magyar katonák, német katonák... A hideg elérte a mínusz 40-45 fokot... Nem volt ott semmi gyógyszer. Naponta nagyon sokan haltak meg itt is, meg a többi barakkban. Reggel jött a fehér ló a ládával, egy orosz ember volt a kocsis. Kirendeltek néhány embert, azok pakolták a halottakat a nagy ládába. Meg voltak fagyva, egyiknek így, a másiknak úgy állt a karja, lába, ha már nem nagyon fértek a ládába, a kocsis vasdoronggal ráhúzott, eltörte a lábakat meg a kezeket, hogy minél több férjen a ládába. Kimentek az erdőbe, a foglyok gödröt ástak, de csak úgy félméternyit, mert kőkemény volt a föld, oda borították a halottakat. Másnap a farkasok kikaparták, felfalták, úgy megint csak abba a gödörbe temettek. Munkácsi Lajos, a szomszédom is meghalt, legalábbis így gondolták, mert őtet is a holtak közzé rakták, de a nagy hidegben magához tért.”

Megjárta Nyevjanszkot a 80 éves Pataky Ferenc (1912) aknaszlatinai túlélő is, aki eljuttatta címünkre több mint száz oldalt kitevő „*Akikről megfeledkezni nem szabad*” című emlékiratát.¹⁶ Egyebek mellett részletesen leírja a „háromnapos munkára” elhurcolás hiteles történetét is. Az akkor 32 éves Pataky Ferenc a hívó szóra sorba állt, földijeivel elindult Rahó felé, az 50 kilométert gyalog tették meg. A regisztráció után háromheti gyaloglás következett a Rahó-Nagybocskó-Aknaszlatina-Taracköz-Técső-Huszt-Dolha-Szolyva-Verecke útvonalon. Ezen a szakaszon a teljesen kimerült Vajnági Károly aknaszlatinai bányászt szabályszerűen kivégezték, a létszám pótlás itt sem maradt el, egy ukrán/ruszin milicistát lefegyvereztek és a sorba állítottak. A konvojőrök a továbbiakban is a szökevények, vagy a kimerültség miatt kivégzettek pótlására a menetoszlopba az út mellett ácsorgó helyi lakosokat kényszerítettek. Ebben az 1500 fős menetoszlopban a szlatinaiakon kívül ott voltak a viski, técsői, kerekhegyi, dombói, királymezői férfiak is. A szambori elosztótáborban három napot töltöttek, 1944. december 18-án 2500 embert bevagoníroztak, majd elindultak a Kijev-Moszkva-Kazany-Voronyezs útvonalon. Útközben a halottakat kidobálták. Háromheti vonatozás után, 1945. január 7-én Nyevjanszk városban kötöttek ki. Az elindított 2500-ból a három hét alatt 1212 ember maradt életben. Nyevjanszk környékén a helyi vasgyárban, erdővágáson, téglagyárban és másutt dolgoztatták őket. Ebben a brigádban a magyarokon kívül 45 román is volt. 1945 májusáig a vagonból leszállított 1212 internáltból 640-en maradtak életben. A továbbiakban Pataky Ferenc a szeredovinai lágerbe került, ahol főleg német hadifoglyok voltak. Majd egy idő után Altinaj, majd Alapajszk nevű lágerben volt. Legutóbb a téglá-

gyárban dolgozott, ahonnan 1947 telén háromévi kegyetlen koplalás, betegségek után kalandos úton térhetett haza.

A Sárospatakon letelepedett Nagy László túlélő (aki ugyan sátoraljaújhelyi születésű, de 1939 szeptemberétől az emlékezetes novemberi elhurcolásig Viskén tanított) részletes, 23 gépelt oldalas krónikát¹⁷ írt a viski férfiak kálváriájáról, az alábbi részletet emlékiratából közlöm. Nagy László tanár úr a viskiekkel együtt Szolyváról a szambori lágerbe került. 1944. december 6-án 1000 fős csoportot bevagoníroztak, 100 embert zsúfoltak össze egy vagonban, ez tíz szerelvényt tett ki. Háromhetes utazás után az uráli *Nyevjanszkba* kerültek. Aki nem tetvéskedett, 1-2 nap alatt elpusztult, megették a tetvek. Nyevjanszkba érkezésükkor az útnak indított 1000 emberből 300-at a vagonokból holtan szedtek le. A nyevjanszki láger 6 000 személyes volt. Május végéig a vagonba rakott 1000 ember megfeleződött. 200 ember halálát itt egy különleges betegség, a dagadás okozta. Mintegy 10 hónapot töltöttek Nyevjanszkban. Munkahelyeik a következők voltak: vas és acélgyár, lőszergyár (légvédelmi lövegeket készítettek, gyár- és lakásépítés, vagon ki-és berakodás, nyár végén a kolhozban két hét betakarítás). Felhívásunkra levélben reagált özvegy Kincsesi Dánielné, aki közölte, hogy férjét „1944 őszén 3 napi munkára elvitték az Uralba, Nyevjanszk városba, ahol 1945. január 29-én meghalt. Férjem, Kincsesi Dániel született 1896-ban, február 2-án, Visk nagyközség postamestere volt.”¹⁸ Lator József¹⁹ viski túlélő címünkre küldött levelében többek között megerősíti, hogy ő is falubelijeivel Viskről három héten keresztül gyalogmenetben jutott el Sztarij Szamborig. Ott marhavagonba kerültek, útközben a célállomásig sokan meghaltak, majd az uráli Nyevjanszkban 25 hónapig rabszolgamunkát végzett. A técsői Kékesi Károly László Imre földijével a turáni lágerből került át a Krasznouralszkiba. Megerősíti, hogy ez volt a térség egyik nagyobb lágerre, több mint négyezren lehettek itt, valamennyien a vasércbányába jártak dolgozni. Jó néhányan túléltek a veszélyes munkát. Nagyon gyakran történtek balesetek. 1947. február 28-án ért haza.²⁰

Szintén Nyevjanszkban volt: Petréc Sándor (Visk, 1926), aki 1946. február 24-én, Szépi Bálint (Visk, 1924) 1947-ben, Szabó Gyula (Visk, 1924) pedig 1947. szeptember 24-én tért haza.²¹ Aknaszlatináról²² ide hurcolták Örmény Gyulát (1925), aki 1946. december 23-án tért haza. Itt raboskodott a nagyszülősi járási²³ Szőlősgyuláról Zsindely András (1926), aki 1947 novemberében tért haza.

A temetőből lesétáltunk a *nyevjanszki tópartra*, ahol a pisaira hasonlító ferde toronyban gyönyörködtünk.

Krasznouralszk. Sajnálattal vettük tudomásul, hogy a nem messze lévő Krasznouralszkot időhiány miatt nem tudtuk felkeresni, ahol szintén több száz kárpátaljai internált raboskodott, illetve maradt ott örökre. A város szélén, a mezőn elhelyezett, de már részben elpusztult hadifogoly-temetőben a sírok száma 195/270. Erdő Károly (Técső, 1989): „... Két hétig mentünk, már kevés volt egy vagon, raktuk a halottakat a másik vagonba. Volt olyan, aki a saját pisijét itta, aztán megőrült. Mire megérkeztünk, már a fele se volt azoknak, akiket ismertem. Krasznouralszkban szögesdróttal körülkerítve barakkokba tereltek be, ahol olyan háromemeletes priccsek voltak, egyre jutottunk ketten-hárman is. Reggelre mindig meghaltak vagy öten-hatan, azokat kirakták a barakkok mellé, majd elvitték, és elválták. Az alsó priccsen nem aludt senki, mert olyan hideg volt, hogy a dézsában befagyott a víz... Itt már adtak enni egy-egy tál zablevest, 50 deka fekete kenyeret... Volt olyan, aki elcserélte kenyerét dohányra. Két csipet dohányért 10 deka volt az ár. Azok mind elpusztultak. Engem kineveztek tolmácsnak, mert tudtam egy keveset oroszul. Hónapokig benn dolgoztunk a városban... 27 hónapig voltam ott...” Az egyik földije K. I. a közeli Tobolszkban, mint írja: „Szappangyárban dolgozott, ahol a gyár udvarán nagy medencék voltak teli vízzel. Teherkocsikkal hordták oda a halottakat, bedobálták a vízbe. Ők horgas kampókkal szedték ki a holtakat és vitték be a gyárba, ahol szappant főztek belőlük. Kik voltak azok a szerencsétlenek. Nem tudni, némelyik csuklóján volt egy táblácska, amin számok voltak.”²⁴

A técsői László Imre 19 évesen került egy szerelvényvel Ural vidékére, több lágerben megfordult, a legnehezebb élete mégis a krasznouralszki táborban volt, ahol a Felső-Tisza-vidéki magyarokkal a helyi ércbányába járt ebéd nélkül dolgozni (Kékesi Károly volt a brigádvezetője). Majd egy orvosi vizsgálatnak köszönhetően a felszínre került, itt kapott munkát. 1947 februárjában engedték haza őket.²⁵ László Béla 1945. január 9-én érkezett meg lebetegedve a krasznouralszki 376. sz. munkatáborba. Kórházba került, ahol a técsői Kaszó István, Kiss János és Zajdó tanító volt vele egy szobában (földijével, Tóth Imrével az itt elkapott tífusz végzett). Felépülése után befogták halottakat temetni a közeli erdőben: „A halottak meg voltak fagyva és csak egyiküket ismertem fel, Román Zsigmondot. Egy gödörhöz mentünk. Amikor odaért a szán, le kellett szedni róla a hallottakat. Majd sorban, a gödörbe raktuk őket, betakartuk egy sor fenyőággal, majd befedtük egy kis földdel. De nem lehetett sok földet tenni rájuk, mert helyet kellett hagyni még a többi halott számára is. Lajos Sándor ott volt velem, és amikor elkezd-

tük temetni, mondta, hogy énekeljünk. Temetési éneket énekeltünk, hogy legalább ily módon fejezzük ki tiszteletünket az elhunytak iránt. Az őr és a másik férfi is, aki a szánt hajtotta, mindketten nevettek rajtunk. Amikor befejeztük a temetést, visszaindultunk.”²⁶ Fogolyélete idején volt szakács, favágó, bányász. 1947-ben szerencsésen hazatért. 1998-ban emlékezetből lerajzolta a krasznouralszki lágert. A técsőiek között volt Bökényi Imre is: „Mire az Urálba értünk, a mi vagonunkból 12-en meghaltak. Az ötven emberből tizenkettő! Tizenegy szlatinai és egy kőrösmezői halottunk volt. Krasznouralszk volt a végállomás... Kiütött a flekktífusz közöttünk, így három hétre karanténba kerültünk. De nemcsak a tífusztól, a hasmenéstől is sorra haltak az emberek... Besoroltak egy brigádba. Első feladatunk a halottak eltemetése volt... A rettenetes hidegben a földet csákánnyal sem lehetett megmozdítani. De mivel a járvány miatt rengeteg volt a halott, muszáj volt temetni. Hosszú időbe telt, míg egy nem túl nagy gödröt tudtunk vájni. Ott sorban egymás mellé kerültek a halottak, több rétegben is. Majd egy kevés földdel befedtük őket és ezzel kész is volt...”²⁷

A krasznourali táborba a Beregszászi járásból²⁸ Kósa Józsefet (Vári, 1922 – hazatért 1947. december 9-én), Berecz Istvánt (Hetyen, 1925 – hazatért 1946. december 25.), Orosz Mihályt (Kaszony, 1925 – hazatért 1947. december 15.), a Nagyszőlősi járásból²⁹ Béres Ferencet (Nevetlenfalva, 1926 – hazatért 1945 novemberében) hurcolták el ide, megrokkanva tértek haza, bajtársaik örökre itt nyugszanak.

Jekatyerinburg. Sötétedett már, amikor megérkeztünk az Európa és Ázsia határán fekvő megyeszékhelyre, az 1 350 000 lakosú *Jekatyerinburgba* (oroszul: Екатеринбург). A város a transzszibériai vasútvonal 1816-os kilométerénél, a Tobol folyó mellékfolyója, az Iszety partján terül el. Oroszország 4. legnagyobb városa Moszkva, Szentpétervár és Novoszibirszk után. Egyben az uráli föderatív körzet központja. 1924–1991 között a város neve Szverdlovszk volt. A szovjethatalom idején a várost részben hadiipari központtá fejlesztették, ezért a szovjet időkben nem látogatható, a rendszerváltásig zárt város volt. Most Urál fővárosa tárt karokkal várja a befektetőket és a turistákat egyaránt. Oroszországnak ez a régiója robbanásszerűen fejlődik. A város is keményen épül, a felhőkarcolókhoz mérhető, üvegfalú toronyházak meghaladják a 20-25 emeletet is. Egyedi művészeti alkotás a Fehér torony, a modern filmpalota, a cirkusz épülete stb. Mint megtudjuk, 24 külképviseletnek van itt rezidenciája. Szállásunk két éjszakára a Bolsoj Ural szállodában van.

Városnézésre indulunk: Motrevics professzor az idegenvezetőnk. Operaház, cirkusz, múzeumok, színházak, könyvtárak, mozik, továbbá éttermek, kávézók, pubok és nightclubok széles választéka tárul az ideérkező látogató elé. A belvárosban maradt fenn a legtöbb díszes faház, amelyek alapján képet kaphatunk arról, hogyan festhetett a XIX. századi Jekatyerinburg. A mesterséges tóparti sétánytól jól láthatók a városalapítók (1723), *Tyatyiscsev* és *de Gennin* szobra (1998-ban avatták fel). Megcsodáltuk a *Rastorgev* család egykori palotakomplexumát is, ahol a környékbeli gyárok tulajdonosai és vezetői báloztak a XVIII-XIX. században.

Megtekintettük az *Ipatyev-ház* (Jelcin pártitkársága idején, 1976-ban lebontották) helyét jelölő emléktáblát. Az októberi forradalmat követően *II. Miklós* cárt és családját (feleségét: *Alekszandra Fjodorovna* cárnét, négy lányát: *Olga, Tatjana, Mária, Anasztázia* nagyhercegnőket és a 14 éves *Alekszej* trónörökösöt) a bolsevikok Jekatyerinburgban letartóztatták le, majd 1918. június 18. éjjelén kivégezték. A város központjában emléküknek hatalmas templomot emeltek, az ortodox egyház pedig szentjei közé emelte őket. Egy legenda szerint a kivégzőosztag egyik tagja *Nagy Imre*, a szovjet titkosszolgálat ismert ügynöke volt (a magyar történészek természetesen cáfolják ezt a feltevést). Motrevics történész szerint Kun Béla is részt vett az akció megszervezésében. Idegenvezetőnk megmutatta a *Tyatyiscsev* és a *de Gennin* szobrával szemben lévő, a mesterséges tóparti „zöld” palotát, ahol (a kormányzói palota tőszomszédságában) az internacionalista vezérek, köztük Kun Béla, Nagy Imre és mások laktak.

Másnap a kutatómunka megkezdése előtt Havasi János bemutatkozó találkozót szervezett *Magyarország Jekatyerinburgi Főkonzulátusán*. A kávézással egybekötött eszmecszerén dr. Bajtai Csaba magyar főkonzul és munkatársai magyarosan főzött kávéval fogadtak minket. Mindkét fél részéről kölcsönös tájékoztató hangzott el. A főkonzul beszámolt ténykedésük 4 évéről. Előzetesen 2005 végétől magyar kereskedelmi képviselőt kezdte el működését, mivel a térségben fellendültek az orosz-magyar gazdasági kapcsolatok. Erre való tekintettel 2008 januárjától főkonzulátus is működik, amely Oroszországban a harmadik magyar diplomáciai képviselő a moszkvai és a szentpétervári után (viszont az egyetlen Oroszország területén, amely kvázi schengeni vízumközpontként működik – jelenleg a külképviselet a magyar vízum mellett Ausztria, Finnország, Lettország és Szlovénia képviselőjében bocsát ki vízumot). A magyar külügyi misszió 6 fős csapata csak a múlt évben több mint 20 ezer schengeni vízumot adott ki. Emellett eredményesen

koordinálja a sok szálon futó gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat. Jó az együttműködés Motrevics professzor és dr. Bajtai főkonzul között is, már több ízben végiglátogatták a magyar hadifogoly-temetőket, sőt az elhagyott sírkertek közös gondozását is felvállalták. Elfogadtuk a főkonzul úr meghívását, hogy a kutatóprogram befejeztével részt veszünk egy munkavacsorán, ahol megismerkedhetünk azokkal a jekatyerinburgi közéleti személyiségekkel, akik a térségi orosz-magyar kapcsolatokat ápolják.

Sirokorecsenszkojei Megbékélés temető. A találkozó után Vlagyimir Pavlovics vezetésével a Jekatyerinburg egyik kerületében lévő *Sirokorecsenszkojei Megbékélés* temetőjébe mentünk. Egy másik kíséret is bemutatott nekünk, éspedig Mihail Igorevics Golubevet, a Külkapcsolatok Minisztériumának Szverdlov megyei képviselőjét. A *Megbékélés emlékoszlopa* a Szverdlov megyei második világháborús veteránok által összegyűjtött pénzadományból épült fel. A mellette lévő emlékoszlopot azon német, magyar és más nemzetiségű hadifoglyok tiszteletére emelték, akik a 314. sz. (Sabri település) és az 531. sz. táborokban hunytak el. Az előbbinek 19 német, az utóbbinak 52 áldozata ismert, ebből egy magyar. A sírkert felépítését, a 3 méteres kereszt felállítását Németország finanszírozta. A professzor arra is rámutatott, hogy ebben az emlékparkban nem temettek el senkit, szimbolikus értelemben Szverdlov megye központi emlékhelye lett, ahol kegyeleti megemlékezéseket tartanak a jekatyerinburgi német, magyar, olasz és más külképviseletek képviselői. Az elmondottakat megerősítik a gránittömbre vésett orosz és német nyelven megfogalmazott felírások, adatok is. Három megyében lévő azon települések (95 településen jegyzett temetőben 14 366 fő hadifogoly, internált nyugszik) vannak felsorolva (feltárt és gondozott hadifogoly-temetők) ahol német (8 641), magyar (1 723), román (1 539), olasz (1 304), finn (63), japán (23) hadifoglyok, internáltak vannak eltemetve.

SZVERDLOV MEGYE:

Azanka, Akapajevszk, Alekszejevka, Altinaj, Aramil, Artemovszkij, Aszbeszt, Babuskino, Baszjanovszkij, Berezovszkij-Lenyinszkij, Berezovszkij-Pervomajszkij, Bolsoj Isztok, Bulanás, Bisztrinszkij, Verhnyaja Szalda, Vernyaja Szinyacsuha, Vernyaja Tura, Verhoturje, Veszlovka, Volcsanszk, Vosztocsnij, Gluhárnij, Degtyarszk, Jekatyerinburg, Jelizavet, Zadanyije Bor, Zjuzelszkij, Ivdely, Izmodenovo, Izoplit, Izumrud, Ibrit, Isz, Kamenszk-Uralszkij, Kamisevo, Karputyino, Kirovgrad, Kosztouszovo, Koszulino, Kosaj, Krasznoturinszk, Krasznouralszk, Krutuha, Kunara, Kutirszkij, Kusva,

Ljeviha, Loszinij, Malije Tauskani, Malij Isztok, Melzavod, Molva, Monetnyij, Mosztovszkoje, Nyevjanszk, Nyekraszovo, Nyizsnyij Tagil, Nyizsnyaja Tura, Novaja Zarja, Novaja Ljalja, Oktyabrszkij, Palkino, Pervouralszk, Persino, Polevszkoj, Porecsje, Raszkatih, Revda, Rezs, Retnyevo, Rudnyik, Ricskovo, Szosznovka, Szoszva, Szredneuralcsk, Sztaraja Perezovka, Sztupino, Szuhaj Log, Talica, Turinka, Turinszk, UZHM, URALVAGONZAVOD, Habarcsiha, Cseremsanka, Sabri, Sajtan.

KURAGAIN MEGYE:

Ikovka, Sadrinszk, Sumiha.

TYUMENY MEGYE:

Borovszkij, Tyumeny.

Ismételten a túlélők visszaemlékezéseiből idézek, akik hiteles szemtanúként idézik fel 1945-1947-es itt-tartózkodásuk egy-egy emlékezetes epizódját. Ezek közé tartozott a budapesti Hidi Gyula³⁰ hadifogoly is, aki társaival 1945 nyarán érkezett „a Középső-Ural vidékére. Két hónapon át mintegy négyszázan sáttáborba kerülünk erdőirtásra, vasúti töltés építésére. A koszt megfelelt, csak a vízzel volt baj. Plakáton kiírták, hogy „nyers” vizet inni nem szabad, mert hasmenést okoz. Csak teának főzve iható. Sokan nem vették komolyan a figyelmeztetést, emiatt közülük két hónap alatt 60-an meghaltak. A sírásás is mindennapi munkánkká vált. A nyár elmúltával gyorsan jött a hideg. A bádokkályhával fűtött sátrakban fáztunk. Ősz vége felé beköltöztettek minket a Szverdlovszk város melletti középső-urali Elektromos Centrálé barakkjaiba. Ez volt a szállásunk két éven át. A tábor létszáma 360 fő volt. 200 magyar tiszt; 80 magyar és 80 német légénységi állományú. Az üzemből többféle munkát végeztünk: többek között kőbányászat, útkarbantartás, hólapátolás, takarítás, salakrakodás, téglagyárban vagonrakodás stb. Mínusz 40 foknál az állomási rakodómunka és a hólapátolás szünetelt...”

Központi Memorial Park. Az immár hagyományos megemlékezés, koszorúzás és imádkozás után a várostól 12 km-re eső megyei *Központi Memorial Parkba* megyünk, ahol a sztálini terror áldozatainak emlékműve van. Ez a több hektáros emlékpark-komplexum a Pervouralszk felé vezető út mentén fekszik. Hátborzongató látvány: a többszáz méteres, szakaszolt siratófalakra

19 ezer áldozat nevét vésték fel. Őket az úgynevezett 1937-1939 közti párt-tisztogatások idején végezték ki. A professzor szerint a jekatyerinburgi NKVD-központban ennél többet, közel 30 000 szovjet állampolgárt végeztek ki, ezekből 19 ezret már rehabilitáltak, csak azoknak a nevei kerültek fel orosz ábécé-sorrendben a „halottak-könyvének” nyitott oldalaira. A névsorokat böngészve több magyar nevű áldozatra is bukkanunk. Ők első világháborús hadifoglyok lehettek, akik a bolsevik toborzás idején beálltak vöröskatonának, részt vettek a polgárháborúban, majd sokukat kémnek, szovjetellenes elemnek nyilvánítottak, a hírhedt „trojka”-k a kivégzőosztagok elé küldték őket is. A siratófalról néhány magyar hangzású nevet átmásoltam: Bán B. I. (1908–1938), Barabás V. G. (1890–1938), Barak Cs. G. (1910–1937), Barta Sz. SZ. (1898–1938), Müller G. I (1920–1942), Martin T. L. (1906–1938), Meskó A. B. (1910–1938), Moór J. V. (1913–1942), Major G.G. (1903–1942), Müller E. P. (1896-1938), Müller O. J. (1877–1938), Molnár A. Sz. (1891–1938), Sin M. P. (1900–1938), Sin A. J. (1905-1937), Schmidt T.A. (1902–1942), Schmidt A. I. (1888–1942).

A kivégzett polgárok az Urál környéki megyék lakosai voltak. A házmagasságú emléktáblán a következőket olvashatjuk: „Memorial komplexum, a 30-as és az 50-es évek politikai repressziójának áldozatai. Itt több ezren nyugszanak, akiket ártatlanul végeztek ki a mi honfitársaink. Az itteni tömegsírok helyéről, haláluk okáról az igazat éveken keresztül elhallgatták. Ma már ismertté váltak az áldozatok nevei. Állj meg vándor egy pillanatra, hajtsd meg fejed a tömegsírok előtt.” Mint kiderült, az itteni tömegsírokat akkor fedezték fel, amikor a Jekatyerinburg–Kirovgrád közti útszakaszt szélesítették. A földmunkák alatt bukkantak az emberi csontok ezreire. Ezt követően indult meg az a hatalmas kutató- és szervezőmunka, amelynek ez az emlékpark lett a végeredménye. A monumentális emlékhelyet, amely 17 objektumból áll, A. L. Buligin tervezte, 5 oszlopban, 45 siratófalon 71 sorban 5 575 márványtáblán sorakoznak a nevek (család-, kereszt- és apai utónév szerint), feltüntették a születési és a kivégzési évszámot is. Az emlékpark központjában egy hatalmas feketemárvány-borítású keresztet állítottak fel, a mellette lévő emlékműn ortodox (kettős kereszt, alsó szára ferde), izraelita (Dávid-csillag), iszlám (félhold) és katolikus (kereszt) szimbolikát helyeztek el. A szabadtéri múzeum területén rekonstruálták az itteni NKVD-büntetőláger vesztőhelyét, a kivégzésre ítélték siralomházát. A múzeumban pedig kiállították azokat a tárgyakat, amelyeket a feltárt tömegsírokban exhumálás közben találtak. Az emlékkomplexum 12 km-re van Jekatyerinburg központjától az 1P-242. sz. útvonalon.

Pervouralszk Posz. Talica. Ezen a napon először *Pervouralszk város Talica* települését kerestük fel, amelynek határában a 476/313-as láger volt. A fabarakkokat, őrtornyokat, a szögesdrótos kerítést már eltüntették, de megtaláltuk a hadifogoly tisztek téglából épített házát. Az ablakokon ott van még a 67 évvel ezelőtti felrakott rácsozat. A falakról a vakolat szinte teljes egészében lemállott. A belső udvaron most asztalosüzem működik. A terület elhanyagolt, rendetlen, dudvával, gazzal benőtt képet mutat.

Innen átmentünk a helyi polgári temető északi részétől 500 méterre lévő hadifogoly temetőbe, amely a fenyőerdő védelmében fennmaradt. A sírok száma 1/203. Itt vannak eltemetve a 313. és 476 sz. táborban elhunyt rabok, internáltak. A levéltári adatok alapján a professzor 177 sírt exhumált, állítása szerint 4 fő magyar, 3 román katona és 3 osztrák tábormunkás van itt eltemetve. Havasi János adatai szerint 420 elhunyt van itt, ebből 204 magyar. A temető rekonstrukcióját 1996 augusztusában indították el, ebbe a munkába bevonták a közeli orosz helyőrség 22 katonáját és egy tisztjét, amit archív felvétellel is igazolt. Az egyik sírhant mellett egy hatalmas szibériai fenyő áll, amelynek törzsébe egy méter magasságban katolikus keresztet véstek az egykori rabok. A fakéreg a kereszt kontúrjait jól megőrizte. Körülötte besüppedt sírhelyeket láttunk. A sírkert középpontjában van a betonba ágyazott, téglalap alakú gránittömb, rajta magyar és orosz felirat: „*Itt a II. világháborúban elhunyt magyar hadifoglyok nyugszanak*”. Az alján leszórt darált követ betonszegély veszi körül. Az itteni büntetőtáborban háborús bűnösöket, különböző nemzetiségű altiszteket, tiszteket és főtiszteket tartottak fogva.

Ebben a lágerben raboskodott a gödöllői Rudnay Károly³¹ hadifogoly, zászlós is. Mint visszaemlékezésében leírja: „... Taliciban kötöttünk ki. A lágerben már sok száz magyar hadifogoly tartózkodott. Nem sokkal megérkezésünk után munkára is fogtak bennünket: tőzeget kellett kitermelnünk. Századosig bezárólag a tiszteknek is dolgozniuk kellett. Belőlük állítottak össze egy 100 fős munkacsoportot, amelynek – szlovákul beszélvén – mint zászlós én lettem a tolmácsa. Ez a csoport már komplikált munkát is kapott: szakma nélkül házakat épített, kályhákat rakott össze stb. Vezetőnk – Rubcovnak hívták – emberségesen bánt velünk. Volt köztünk egy református lelkész is, aki a testi- és lelki elfáradtakat biztatgatta, vigasztalta. Nemsokára ismét dolgunk akadt a tőzeggel. Egy 60 tonnás vagonból kellett a megfagyott tőzeget kirakni. A meghatározott normát teljesíteni lehetetlen volt. Szót emeltem ellene, amit valaki besúgott a parancsnokságon. A láger politikai tisztje magához hívatott, felelősségre vont és megfenyegetett: ha a lázítást nem hagyom abba – agyonlő.

1946 őszén kihirdették, hogy Sztálin parancsa szerint a hadifogoly tisztek nem kötelesek dolgozni, de önként vállalhatnak munkát: 10-12 bajtársammal együtt jelentkeztem kolhoz munkára... 1947 szeptemberében tértem haza.”

Revda (Revdinszkij Revda). A térkép szerint 48 km-re távolodtunk el a megyeközpontról, letérünk a Moszkvába vezető autópályáról. A Moszkvától 2 000 km-re elterülő *Revda* városba kerültünk, amelynek 160 ezer lakosa van. Egy patakon áthaladva, gyalogosan a város déli részébe, a Degtránszkij település felé vezető úton jutunk el a temetőbe. A sírok száma: 204/419. 1945 áprilisában létesítették. Ide hantolták el a 313. sz. tábor 1. részlegének, a 314. tábor 6. részlegének, a 476. sz. tábor 4. részlegének halottait. A temetőben a 12 év alatt 429 főt temettek el, közülük 204 fő volt magyar hadifogoly és internált. 1949 augusztusáig folytak a temetések. 1998-ban a közel egyhektáros lágertemetőből már csak egy darabka földrészleget tudtak megmenteni. A sírhantokon városi engedéllyel hétvégi házak épültek, a tulajdonosok konyhakerteket alakítottak ki. Meggyőződhattünk, hogy a magyarok sírján burgonyát, céklát, sárgarépát és egyéb zöldséget termesztenek. Mindez nem zavarja a helyi lakosokat, tudatában vannak, hogy itt temető volt. A professzor bevallása szerint a magyar emlékművet az I. világháborúban hadifogolyként itt elpusztult osztrák katonák temető kertjében hozták létre. Erőről egy 1958-ban készült archív felvételt is bemutatott. Amúgy a településen külön feljavító tábort hoztak létre az osztrák hadifoglyok részére. A másfél ezer fogolyból senki sem halt meg. Ausztria függetlenné és semlegessé válásával a Szovjetunió hazaengedte az osztrák hadifoglyokat. Napjainkban Revda az osztrákok kedvenc kirándulóhelye lett, évente több turistacsoport érkezik Bécsből, részükre színes rendezvényeket szerveznek.

A településtől nem messze terül el Revdinszkij Degtjarszk is. A község szélén, az erdő felé vezető úton, a fenyőerdőben teljes egészében fennmaradt a magyar hadifogoly-temető. A sírok száma 1/283.

Ganina Jama-kolostor. Ha már erre jártunk, fontosnak tartottuk, hogy eljussunk a 2000-ben alapított és felépített *Ganina Jama-kolostorba*. Minden kivégzett Romanov-családtag emlékét egy-egy rönkfából készült templom őrzi, életükbe pedig szabadtéri fotókiállítás enged bepillantást. Egy itteni bányagödörben találták meg a Jekatyerinburgban kivégzett cári család maradványait. A hely névadója egy XIX. század közepén itt élt Ganyin nevű aranyásó volt, aki arany helyett vasércet talált. Később a bányát bezárták. Az 1918. július 16-17. közti éjszaka II. Miklós cár, felesége, gyermekei, illetve közeli szolgálók holttestét a bányagödörbe dobták, majd kén-

savval leöntötték, hogy ne ismerjék fel a hullákat. Később a kivégző osztag (Jurovszkij, Ljuhanov, Jermakov, Szerkotyin, Radzinszkij és mások) egyik tagja Edvard Radzinszkij visszaemlékezésében mindezt naplójában leírta. Később feljegyzései ismertté váltak, e tárgykörben több könyv megjelent. Így vált ismertté a cári család tragikus története.³² A rendszerváltás után a cári család földi maradványait exhumálták, majd 1998-ban végső nyugalomra helyezték Szentpéterváron. Évente ezrek keresik fel a Ganyina Jamai zarándokhelyet, hogy fejet hajtsanak az itt emelt emlékművek előtt.

Berezovszkij Posz. Pjervomajszkij. A nézelődést befejezve a Jekatyerinburgtól 15 km-re lévő Berezovszkij város *Pjervomajszkij* települését vettük célba. A keresett haditemető a falu északi részén 1945 májusában létesült. A sírok száma 24/116. 1949 áprilisáig idetemették az 1801. sz. munkatáborban elhunyt 118 hadifoglyot, internáltat, ebből 24 fő internált magyar. Az 1999-ben emelt emlékjel hasonlít a Rudnyik településen látott emlékműre, a magyar és az orosz feliratok is ugyanazok. Szomorúan vettük tudomásul, hogy a magyar temető részben elpusztult, három oldalról kertek veszik körül – hétvégi házak, garázsok épültek, a másik felében konyhakertek sorakoznak és gyümölcsfákat telepítettek ide.

Berezovszkij Posz. Lenyinszkij. Innen továbbmegyünk Berezovszkij város másik településére, *Lenyinszkijbe*. Az északi „Szevernaja” bányától 500 méterre, észak-nyugatra, a fenyőerdő szélén találjuk meg a magyar-német temetőt. A feljegyzések szerint 1945 májusában létesült. A sírok száma 19/132. Teljes egészében fennmaradt. 1949 áprilisáig az 1801. sz. munkatáborban elhunyt hadifoglyokat, internáltakat ide temették, a 142 exhumált halottból 19 fő magyar. Az 1999-ben felállított emlékművet meglepően egyedinek találtuk. A betonba ágyazott, több tonnás emlékkő felületen domborműként vésték ki a hármashalmon álló kettős keresztet. Ennek alján helyezték el a magyar és orosz feliratot. Mellette, öt méterre a négy méter magas német vaskereszt van felállítva. Talapzatánál ugyancsak betonba ágyazott gránit-emléktábla van, rajta német és magyar felirat olvasható.

Nem sokat időztünk, siettünk vissza Jekatyerinburgba, mivel a magyar főkonzul munkavacsorát szervezett részünkre a városhoz közeli szabadidőközpontban. Ezen a jóhangulatú találkozón velünk vacsoráztak a kültestület munkatársai és a megye vezetőségének, vállalkozóinak prominens képviselői. Megtisztelt minket többek között Vladimir Kozjukin nagyvállalkozó, egyben tiszteletbeli magyar konzul, Alexander Antonovics Petruskin, Jekatyerinburg megye kormányzójának egyik helyettese, Mihail Golubev,

a Külkapcsolatok Minisztériumának szverdlovi képviselője és mások. Ahogy ilyenkor lenni szokás, tóosztok sora következett, az orosz-magyar barátságot egyre jobban erősítettük, amíg ránk nem esteledett.

A búcsúzás pillanatában örömmel vettük a hírt, hogy dr. Bajtai Csaba főkonzul Baskíriában helyi segítőköt is biztosított, akik az ufai szállodában már várni fognak és elvezetnek minket a hadifogoly temetőbe.

Jekatyerinburg Cskalovszkij Rajon Posz. Himmas (Uralhimmas-gyár telepe). Miután a jekatyerinburgi szállodából másnap kijelentkeztünk, még a külváros szélén felkerestük az *Uralhimmas-gyár telepét*, ahol a 314. tábor 6. részlegének temetője volt. A sírok száma 13/147. 147 hadifogoly és internált nyugszik itt, ebből 13 fő magyar. A sírkert beépítés miatt elpusztult. Ennek a temetőnek csak a töredéke maradt fenn, ahová az emlékművet emelték, négy sarkában nyírfát ültettek, amelynek lombjai védősátrat képeznek fölötte. Az egykori temető területére üzemcsarnokokat és más intézményeket építettek.

Ebben a lágérben is raboskodott a Viskröl elhurcolt Csákai József³³ (1925), az ugocsai Zsendej András³⁴ (Szőlősgyula, 1926), akik 1947 novemberében tértek haza.

Nyizsnyij Iszetszk. Kiértünk a metropolisból, s a megadott útvonalon haladtunk. A Cskalovszkij járásban *Nyizsnyij Iszetszk* polgári temetőhöz értünk. Itt is nyírfaliget övezi a hadifogolytemetőt (felszámolták), amelyben a 314. és a 476. munkatáborok halottjai nyugszanak, az 52 nyilvántartott áldozatból 5 magyar főt tartanak nyilván.

Bolsoj Isztok (Jekatyerinburg Cskalovszkij Rajon Posz. Bolsoj Isztok). Melzavod településén. Majd következett az említett járás területén (15 km-re Jekatyerinburgtól) a *Bolsoj Isztok* településén lévő *Melzavod* 3. hadifogoly temetője, amely 1945 áprilisában létesült. A sírok száma 12/49. A temető fennmaradt. 1949 augusztusáig ide temették a 314. sz. tábor 1. lágér részlegéből 49 hadifoglyot, internáltat, ebből 12 fő magyar. Itt is 1999-ben történt a magyar haditemető helyreállítása. Fél futballpálya nagyságú terület van körbekerítve vaskerítéssel. A belterület középső végén közel 3 méter magas kettős keresztet, baloldalt és jobboldalt pedig másfél méter magas, három-három kis kettős keresztet állítottak. A magyar és orosz feliratú gránittáblát a kereszt tövében helyezték el. Ezt a dombhátat nyírfaliget veszi körül, előtte 800 méter széles mocsár, jobb oldalon a vasútvonal, baloldalon a gyár területe van. Szomszédságában 500 méterre voltak a lágér fabarakk épületei, helyén már csak fűvel, dudvával, bozóttal benőtt romhalmazt találtunk.

Közelben van a Jekatyerinburg Oktyabrszkij Rajon Posz. Malij Isztok. A helyi gazdaság 1. sz. farmjának közelében alakították ki a hadifogoly temetőt. A sírok száma 1/13. Építkezés következtében elpusztult.

Aramil. (Sziszertszkij Rajon Aramil M. Krasznoj Gora). Egyre jobban távolodunk Jekatyerinburgtól, 25 km után a Sziszertszkij járásbeli Aramil városba érkezünk, amelynek a húzóágazata ma is a bútorgyártás. Az Iszety folyótól és a vasútvonaltól 100 méterre az erdő szélén egy közel 5 tonnás gránitkő jelzi, hogy itt haditemető van. 1945 áprilisában létesült. A fennmaradt sírok száma 13/30. 1949 augusztusáig a 314. sz. tábor 7. részlegében elhunyt 30 hadifoglyot, internáltat, köztük 13 fő magyart idetemettek. A temető helyreállítását 1999-ben fejezték be. Az egykori rabok a kőfejtésben és a bútorgyártásban működtek közre.

Szverdlovszk megyében sem tudtunk minden egyes hadifogoly-temetőt meglátogatni. Azonban a fontosabbakat ide sorolom, mert ezekben a Kárpát-medencei térségből foglyul ejtett, letartóztatott, elhurcolt, internált magyarok sírhelyei is ott vannak.

Alapajevszk. A magyar sírkert a Jálunyin hegyen, a muzulmán és pravoszláv temető mellett van. A teljes egészében fennmaradt hadifogoly-temetőben a sírok száma 23/321.

Artemovszkij. A helyi polgári temető mellett hozták létre, betonkerítéssel van körülvéve. Teljes egészében fennmaradt, a sírok száma 3/136.

Aszbeszt. Az Uralaszbeszt autonóm terület központi bányájának nem használt blokkjában került kialakításra a hadifogoly-temető. A sírok száma 107/1648. Teljes egészében fennmaradt, körben homok, pusztulás fenyegeti.

Krasznoturinszk. 1945-ben a Krasznoturinszkaja utcában hozták létre a haditemetőt. A sírok száma 1/221. Teljes egészében elpusztult, magánházzakkal beépítették.

Polevszkij Posz. Zjuzelszkij. A Gornjakov utca D/35. számú épülethez közel 1945-ben létesítettek hadifogoly temetőt. A sírok száma 1/9. Részben elpusztult. A sírhelyeken ma virágágyások vannak.

Szuhoj Log. A Juzsnij/déli lakóteleptől másfél kilométerre lévő mezőn 1945-ben nyitották meg a hadifogoly-temetőt. A sírok száma 2/22. Részben elpusztult.

Verhnyaja Szalda. Az itteni fémfeldolgozó üzem (Metalobrativajuscsim zavod) és a vasútvonal melletti területen 1945-ben létesítettek hadifogoly-temetőt. A sírok száma 1/13. Építkezés következtében elpusztult.

Alapajevszkij Verhnyaja Szinjacsija. Négy kilométerre, a Szinjacsija vasútállomástól, a vasútvonal menti területen a hadifogoly-temető teljes egészében fennmaradt. A sírok száma 9/79.

Alapjevszkij Habarcsohinszkij Posz. Habarcsiha. Az itteni temető a Habarcsiha vasútállomás melletti terület északi részén található. A sírok száma 3/32. Részben elpusztult, területén kenyérbolt épült.

Alapjevszkij Izmodenovszkij D Izmodenovo. A haditemető a vasúttól egy km-re van. A sírok száma 5/49. Teljes egészében fennmaradt, különálló sírok láthatók.

Alapjevszkij Posz. Maliseva. A hadifoglyok sírkertje a helyi téglagyártól 200 méterre van keletre. A sírok száma 75/153. Teljesen elpusztult. A földet a téglagyár részére 3-4 méter mélyen kitermelték.

Berezovszkij Rajon Oktyabrszkij Bivs. Posz. Elovij. A magyar temető egy nyírfaligetben, 300 méterre, a Krasznoj település felé vezető úton északra van. A sírok száma 65/97. A temető fennmaradt.

Ivdelszkij D. Persino. A településtől északra, 350 méterre, az erdőszélén fennmaradt magyar sírok száma 3/114.

Karpinszkij Posz. Turinka. A község déli részétől 100 méterre, a mezei út mentén lévő magyar temetőt teljes egészében elpusztították. A sírok száma 15/96.

N-ljalinszkij D. Szavinovo. Déli irányban, kétszáz méterre, az egykori erdőben lévő 72. sz. tanya mellett van a temető. A sírok száma 14/22. Fennmaradt, a sírhalmok láthatók.

N-ljalinszkij Szaltanivszkij Lesznoj Posz. 54 (bivs.). Az erdei tanyától 800 méterre, a volt polgári temető mellett 1945-ben létrehozott hadifogoly-temető teljes egészében fennmaradt. A sírok száma 17/17.

N-ljalinszkij Szaltanivszkij Lesznoj Posz. N 88 (bivs.). Az elhagyott erdei tanyától 200 méterre, az erdőben lévő sírok száma 15/15. Fennmaradt, különálló sírhalmok láthatók.

Rezsevszkij Posz. Bisztrinszkij. Itt is fennmaradt a magyar temető. A település déli irányban épített garázsaitól 500 méterre, a fenyőerdőben lévő sírok száma 3/437.

Szuholozsszkij Talickij D Malije Tausani. A településtől déli irányban 6 km-re lévő erdővel benőtt dombon van a magyar temető. A sírok száma 15/24. Fennmaradt, a sírokat felásták.

Tavdinszkij Posz. Azanka. A település déli részén van az elítéltek börtönetemetője. A magyar sírok száma 1/27. Rátemetések miatt elpusztult.

Verhnyepisminszkij Szrednyeurszk. Az 1945-ben létesített temetőben a magyar sírok száma 6/46. Részben elpusztult, a helyére gyümölcsöst telepítettek.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹Észtországi újvertanuk kanonizációja (2012-05-25), web: <http://ortodoxszemle.wordpress.com/2012/05/25/esztorszagi-ujvertanuk-kanonizalasa/>

²Dr. Szakmár János: A leányvári Weissenburger Bálint 881 napos szibériai golgotája. – In: Leányvári Újság, 2012. február 17., 2012. március, 10-19. old. Elektronikus változata: <http://www.leanyvar.hu/nc/lakosoknak/leanyvari-ujstag/?cid=101&did=1010&sechash=6a2a9f8f>

³Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből, 1944 – 1992. Dupka György közreadásában. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1993. 65-66. o.

⁴U.o.: Sántha Menyhért. 68-69. o.

⁵Lásd: Szabó Ferenc, Béres Ferenc visszaemlékezését. Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből 1944-1992. Dupka György közreadásában. 1993. 69-71. o.

⁶Mementó. A kárpátaljai magyar holocaust története Técső tragédiájának tükrében. Közreadja: Szoboszlai Mónika. Técső, 2000. 66-68. o.

⁷Mementó. U.o. 62-65. o.

⁸Solti (Stomfoli) Imre Bolyongtunk az urali éjszakában. - Pesterzsébet HH 1998/8. web: <http://mek.oszk.hu/02200/02237/html/f03.htm>

⁹Wittner István: Barátkozás a japánokkal a marsanszki lágerben – Szentendre HH 1993/8, web: <http://mek.oszk.hu/02200/02237/html/f03.htm>

¹⁰SZEpb archivuma. Viski túlélők névsora, 2008. 09. 09.

¹¹SZEpb archivuma. Beregszászi Járási túlélők névsora, 2008. 09. 09.

¹²SZEpb archivuma. Viski túlélők névsora, 2008. 09. 09.

¹³Bagu Balázs: Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2004. 97-98. o.

¹⁴Dupka György. A mi Golgotánk... Szolyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2012. 161. o.

¹⁵SZEpb archivuma. Stercli Sándor levele, 1991. május 7.

¹⁶SZEpb archivuma. Pataky Ferenc (1992) letétbe helyezett emlékirata megjelentetésre vár.

¹⁷U.o. 76-98. o.

¹⁸SZEpb archivuma. Özv. Kincsesi Dánielné levele, 1991. február 20.

¹⁹SZEpb archivuma. LATOR JÓZSEF levele. 1991.

²⁰Mementó. A kárpátaljai magyar holocaust története Técső tragédiájának tükrében. Közreadja: Szoboszlai Mónika. Técső, 2000. 66-69. o.

²¹SZEpb archivuma. Viski túlélők névsora, 2008. 09.09.

²²SZEpb archivuma. Técsi, Aknaszlatinai túlélők névsora, 2008. 09.09.

²³SZEpb archivuma. Nagyszőlősi Járási túlélők névsora, 2008. 09.13.

²⁴SZEpb archivuma. Erdő Károly visszaemlékezését lejegyezte Szöllősi Tibor. Técső, 1989.január 10. – In: Élő történelem. 1992.98-100.p.

²⁵Mementó. A kárpátaljai magyar holocaust története Técső tragédiájának tükrében. Közreadja: Szoboszlai Mónika. Técső, 2000. 91. o.

²⁶Mementó. A kárpátaljai magyar holocaust története Técső tragédiájának tükrében. Közreadja: Szoboszlai Mónika. Técső, 2000. 79-89.. o.

²⁷Mementó. U.o. 38-45.o.

²⁸SZEpb archivuma. Beregszászi Járási túlélők névsora, 2008. 09.09.

²⁹SZEpb archivuma. Nagyszőlősi járási túlélők névsora, 2008. 09.13.

³⁰Hidi Gyula: Sátortáborban. – Budapest, 1994/6. – web: <http://mek.oszk.hu/02200/02237/html/f03.htm>

³¹Rudnay Károly: Lázítással vádoltak. – Gödöllő. HH 1995/10. <http://mek.oszk.hu/02200/02237/html/f03.htm>

³²Edvard Radzinszkij. Az utolsó cár. II. Miklós élete és halála. Európa könyvkiadó, Budapest, 1995. Elektronikus változata: <http://images.fapipa.multiply.multiplycontent.com/attachment/0/TuclwooCzkAABWFOnk1/Edvard%20Radzinszkij%20-%20Az%20utols%C3%B3%20c%C3%A1r%20-%20II.%20Mikl%C3%B3s%20%C3%A9lete%20%C3%A9s%20hal%C3%A1la.pdf?key=fapipa:journal:1028&nmid=482691818>

³³SZEpb archivuma. Viski túlélők névsora, 2008. 09.09.

³⁴SZEpb archivuma. Nagyszőlősi járási túlélők névsora, 2008. 09.13.